

İKİ TÜRKÇE CEVÂHİR-NÂMEYE VE CEVHERLERİN ETKİLERİNE DAİR

On Two Turkish “Cevahir-Names” and the Influence of the “Cevhers”

Sur deux Cevâhir-nâme en langue turque et sur
l'influence des pierres précieuses

Yard. Doç. Dr. Fatma S. KUTLAR*

ÖZET

Cevâhir-nâme veya cevher-nâmeler, özellikle değerli taşların nasıl oluştuğu, ne zaman ortaya çıktıkları, değerleri, gerçeği ile sahtesini birbirinden ayırma yolları, cinsleri, renkleri, yarar ve zararları konusunda bilgiler vermek amacıyla kaleme alınmışlardır. Bu kitapların bazen ait oldukları türün adını, bazen de farklı adlar taşıdıkları görülür. Cevher konulu eserlerin büyük kısmı mensur olup manzum örnekleri çok azdır. Türkçe ilk örneklerine 15. yüzyıldan itibaren rastladığımız cevâhir-nâmelerde değerli taşlar ve itriyatla ilgili bilgiler aktarılırken bunların sağlık üzerindeki etkilerine, hangi hastalığın tedavisinde ve nasıl kullanılacaklarına, dolayısıyla eski dönem tıbbına ilişkin bilgilere de yer verilir. Cevâhir-nâmelerin, içerdikleri bu bilgiler göz önüne alınarak, Türk bilim tarihi içerisindeki yerleri açısından da değerlendirilmeleri gerekir. Cevâhir-nâmelerin, 15. ve 16. yüzyıllarda Mustafa bin Seydî ve Za'îfî tarafından Türkçeye çevrilen iki örneği de, diğerlerinin yanı sıra, günümüze ulaşmıştır. Mustafa bin Seydî ve Za'îfî, çevirileri aracılığıyla hem eski dönemlerde farklı toplumlarda cevherler ve başka maddeler hakkında bilinenleri Türkçeye aktarmışlar, hem de bu bilgilerin kendi dönemlerinde Osmanlı toplumunda hâlâ geçerliliğini sürdürdüğünü gözler önüne sermişlerdir.

Anahtar Kelimeler

Türk bilim tarihi, cevher, değerli taş, tıp ilmi, Osmanlı nesri

ABSTRACT

Literary works having the genre called *cevâhir-nâme* or *cevher-nâme* are written in order to give information on how precious stones (cevhers) are formed, when they come out, their estimated values, how to distinguish them from the imitations, what the most common colours of them are, and also to give information on the uses and harmful effects of them. These literary works sometimes take the name of the genre they belong to, and sometimes they take different titles. The literary works having the *cevher* as a subject matter are mostly written in prose-form and only a few of them are written in verse. The Turkish versions of *cevâhir-nâme* texts were started to be written in the 15th century. Covering the earlier knowledge of medical science, these texts give information on precious stones and perfumes: how they effect on human health, and how they should be used in medical treatment. Therefore, these texts should be discussed in relation to their standing in the history of Turkish science. Two *Cevâhir-nâmes*, which were translated into Turkish by *Mustafâ bin Seydî* and *Za'îfî* in the 15th and 16th centuries are still available. The translations by *Mustafâ bin Seydî* and *Za'îfî*, did not only convey the Classical and Medieval knowledge on “cevhers” to the contemporary audience, but they also attest to the fact that this information was part of the Ottoman social life.

Key Words

The history of Turkish science, jauhar, precious stone, medicine, Ottoman prose

I. GİRİŞ

Değerli taşların, mukavviyatın (kuvvet ilaçları), itriyatın ve bazı maddelerin çıkarıldıkları yerler, özellikleri, çeşitleri ve yararları hakkında bilgiler ve

ren eserlere **cevâhir-nâme** veya **cevher-nâme** denmektedir. Osmanlılar döneminde yazılmış kimi ansiklopedik nitelikli eserlerin içerisinde cevherlere ayrılmış bölümler bulunmaktaysa da cevâhir-

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

nâmeler müstakil eserlerdir. Bunların büyük kısmı mensurdur ve yazılmalarının tarihi de oldukça gerilere gider. Eski Yunan, Arap ve Fars bilginlerinin cevherler konusunda çeşitli kitaplar yazdıkları cevâhir-nâmelerde birçok bilgin ve kitap adının verilmesinden de anlaşılacaktır: Örneğin, "Arestatalis, Belinas, Calinos, İbni Mase, Temimî, Tifâşî, Ebül-berekât Nişâbü'rî, Nasîr Tûsî, Hakim Tifâşî, Mansurî"(Argunşah 1990:2; Tanyu 1968:53) gibi bilginler ve "Ezhârü'l-efkâr, Tansuk-nâme-i İlhanî, Cevher-nâme-i Cedîd, Kitâbü'l-Havâs"(Adıvar 1991:65; Argunşah 1990:1; Gökyay 1991:171; Ünver 1952:83; Yahyâ bin Muhammed el-Gaffârî:v. 4a, 78a) gibi kitaplar.

Cevherler konusunda yazılmış Türkçe kitapların en eskisi, bugünkü bilgilerimize göre, **Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî'nin Cevher-nâme'sidir**. H.831/M.1427'de yazılmış bu kitap Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey'e sunulmuştur. Şîrvânî, daha sonra Cevher-nâme'yi genişletmiş, H.833/M.1428-29'da tamamlayarak **Tuhfe-i Murâdî** ismini vermiş ve Sultan II. Murad'a sunmuştur. Argunşah, tıp tarihçilerinin ilk Türkçe tıp kitapları arasında gösterdikleri bu eserin birinci derecede bir tıp kitabı olmadığını, cevherler, mukavviyat ve itriyatla ilgili bilgiler vermek amacıyla kaleme alındığını, cevherler ve özellikle de itriyat ve cima artıran nesnelere söz edilen kısımlarında yeri geldikçe tıbbî bilgilerin de verildiğini söylemekte ve bu özellikleri nedeniyle eseri cevher-nâme olarak değerlendirmektedir (1990:1-2; 1999:39).

Kütüphanelerde Şîrvânî'den başka yazarlara ait cevâhir-nâmelerin de bulunduğu ve Türkçeye genellikle tercüme yoluyla kazandırıldığı görülmektedir. Biz, burada cevher-nâme tercümelerinden ikisini tanıtmaya ve bu kitaplarda sözü edilen taşların ve kimi maddelerin yararları ve zararları konusunda verilen bilgileri ortaya koymaya çalışacağız.

MUSTAFÂ BİN SEYDÎ'NİN CEVÂHİR-NÂME-İ SULTÂN MURÂDÎ'Sİ

Çalışmamıza konu olan cevâhir-nâmelerden ilki **Nâsırüddîn-i Tûsî'nin** (ö. H.672/M.1274) **Tansuk-nâme-i İlhanî** adlı Farsça eserinden Türkçeye çevrilmiş ve **Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî** ismi verilerek Sultan II. Murad'a sunulmuştur. Tercüme **Mustafâ bin Seydî** tarafından yapılmıştır. Tercümenin tespit edilen üç nüshasından Beyazıt Kütüphanesi 614 numarada bulunmasının tamamlandığı tarihi H.842/M.1438'dir (v.26a). Sultan II. Murad'ın H.824-855/M.1421-1451 tarihlerinde tahtta bulunduğu göz önüne alınırsa, yazmanın müellif hattı olması ihtimali kuvvetlidir ki bu durumda Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî'yi Anadolu'da cevherler hakkında yazılmış Türkçe üçüncü kitap olarak kabul etmek gerekir. Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî'nin Beyazıt nüshası yirmi beş varaktır ve harekeli nesihle yazılmıştır. Mütercim, eserin mukaddimesinde Tanrı'ya hamd ü sena ve Hz. Muhammed'e salât ü selâmdan sonra "...ez'af-ı 'ibâdu'llâh **Muṣṭafâ bin Seydî** şöyle dir ki efzal-i hükemâ **Hâce Nuru'llâh Tûsî** bir kitâb te'lif itmiş Fârsî dilinçe Çingiz Hân oğlu Hâlâgü Hân hâzinelerine için cemî' cevâhirün ma'âdin hâşiyyesin ve fâyidesin imtiḥânın bildirmiş ve revâyiḥ-i ṭayy[i]be ya'nî gökçek koḫuları misk ve zebâd ve 'ūd ve kâfûr ve şandal gibi ve şol nesnelere ki ulu pâdişâhlar hâzinelerine lâyıḫdur anı beyân kılmış ve adına **Cevâhir-nâme-İlhanî** ad virmiş ve fakîr dile-düm ki ol kitâbı Türkî diline döndürem..." (B:v.1b-2a)¹ sözleriyle önce kendi adını, sonra eserinin tercüme olduğunu söyler ve aynı zamanda çevirdiği eser hakkında bilgiler de verir. Takiben Sultan II. Murad'ı öven Mustafâ bin Seydî, "...ol 'âdil pâdişâhuñ hâzîne-i 'âmiresi için taṣnîf iddüm (?) zîrâ istimâ' iderin 'azîzlerden ki bunuñ gibi laṭîf nesnelere kemâl-i 'irfânından iltifât vardur dirler idi ol sebebden tercüme iddüm (?) ve

adın **Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî** virdüm...” (B:v.2b-3a) diyerek de Sultan II. Murad’ın böyle latif kitaplara ilgi gösterdiğini duyduğunu, bu nedenle padişahın hazinesi için bu kitabı tercüme ettiğini ve tercümesine verdiği ismi de belirtir.

Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî **makâl** başlıklı yedi ana bölüme ayrılmıştır. Makâllerin altısında sırasıyla **incü, yâkût, zümür-rüd, elmâs, la’l, pîrûze** madenlerinin çeşitleri, özellikleri, değerleri ve faydaları hakkında bilgiler verilmiştir. Yedinci makâl **fasıllara** ayrılmış ve fasıllarda “revâiyih-i tayy[i]be ya’ nî gökçek koşular” (B:v.2a) denen **misk, zebâd, anber, sandal, ûd** ve **kâfûr** ile **acâyib ve garâyib taşlardan** söz edilmiştir.²

ZA’İFİNİN RİSÂLE-İ CEVÂHİR-NÂME’Sİ

Elimizdeki ikinci cevâhir-nâme tercümesi **Za’îfi** (ö.H.964?/M.1557?) mahlaslı **Pîr Muhammed bin Evranos bin Nûreddîn bin Fâris’e** aittir ve **Risâle-i Cevâhir-nâme** ya da **Cevâhir-nâme** ismiyle tanınmaktadır. Tercümenin belirlenen nüsha sayısı dörttür.³ Bunlardan müellif hattı olan Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü 822 numarada kayıtlı **Külliyât**’ın içindedir ve H.962 /M.1555 tarihinde Kostantiniye’de (İstanbul) tamamlanmıştır (v.179b). Yedi varaktan oluşan eser, hareketli nesihle yazılmıştır. Kitabın başında Tanrı’nın yaratıcı kudretinden söz eden Za’îfi, Hz. Muhammed’e salât ve selâmdan sonra “...ahşar-ı ehl-i sipâs ve ez’af-ı nâs **Pîr Muhammed** ki **Za’îfi** demekle ma’rûf ve meşhûrdur bu risâleyi aşl **Cevâhir-nâmeden** müntâhab olan dan terceme eylemişdür...” (v.173b) cümlesiyle kendi ismini vermiş ve eserinin tercüme olduğunu belirtmiştir. Fakat asıl Cevâhir-nâme’den müntâhap olan dan (seçilenden) tercüme ettiğini belirttiği eserin ne aslına, ne de bunu kimin hazırladığına dair herhangi bir bilgi vermiştir.⁴

Za’îfi’nin Risâle-i Cevâhir-nâme’si on iki **bâbdan** oluşmaktadır. Bâblarda sırasıyla **elmâs, yâkût, la’l, zümür-rüd, incü, pîrûze, pâd/pâ-zehr-i hayvânî, anber-i eşheb, lâciverd, mercân, akîk** ve **yeşm** hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler sözü edilen taşın, ilk kez nerede, kimin tarafından ve nasıl bulunduğu, çeşitlerine, hangi çeşidinin daha değerli olduğuna, renklerine, hâlen elde edildikleri yerlere, elde edilmiş ve kullanış şekillerine, gerçeğini sahtesinden ayırma yollarına, canlılar üzerinde yaptığı etkilere, yarar ve zararlarına ilişkindir.

II. İKİ CEVÂHİR-NÂMEYE GÖRE CEVHERLERİN ETKİLERİ ve YARARLARI

Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî ve Risâle-i Cevâhir-nâme, cevherlerin ve bazı maddelerin canlılar üzerindeki etkilerine, hangi hastalığın tedavisinde ve nasıl kullanıldığına ilişkin birçok bilgiyi de içermektedir. Biz bu bilgileri, her iki kitapta aynı cevher için verilenleri birleştirmek yerine, metinlerin orijinal düzenini bozmadan ayrı ayrı vermeye çalışacağız. Bu esnada metinlerin dilini mümkün olduğu kadar bugünün Türkçesine dönüştüreceğiz. Sadece hem madde başlarındaki hem de terimleşmiş olduğunu düşündüğümüz bazı sözcüklerde metinlerdeki şekli koruyacak ve anlamayabileceklerini kabul ettiklerimizin anlamlarını parantez içerisinde vereceğiz.⁵ Böylece, cevherler ve bazı maddeler hakkında eski kitaplarda yer alan, 15. ve 16. yüzyıllarda da geçerli olduğu anlaşılan bu bilgilerin, bir kısmıyla da olsa, günümüze ulaşması sağlanacak, dolayısıyla hangilerinin hâlâ varlığını sürdürdüğüne ve doğruluk derecelerinin tespiti konusunda yapılacak çalışmalara da katkıda bulunulacaktır.

CEVÂHİR-NÂME-İ SULTÂN MURÂDÎ

Evvelki makâl **incü** ve sıfatını beyan eder: Tabiatı mu’tedildir. Ma’cûnla-

ra ve müferrihâta (ferahlık veren ilaçlar) girer. İnsana kuvvet verir ve onun kuvvetini artırır. Kederi sona erdirir ve sev-dâyı giderir. Baş ağrıyan kişi inciyi yumuşak dövüp, sirke ile halledip zaman zaman birkaç kere başına sürse ağrısını giderir (B: v.4b-5b/M: v.2b-3a).

İkinci makâl **yâkûtu** beyan eder: Hint ve Yunan bilginleri yakut taşıyan kişinin bevâsîr (basurlar) ağrısından, ve-bâ şerrinden korunacağında birleşmişlerdir. Yakut taşıyan kişi halk gözüne heybetli ve şirin görünür. Rengi ve kanı duru olur. Üzüntüsü gider. Müferrihâta (ferahlık veren ilaçlar) ve ma'cûnlarda çok faydası vardır. İnsan bedenine çok kuvvet verir. Göz nûrunu artırır. Erliği (cinsel güç) ziyade eder. Yakutun tabiatı hâr (yakıcı) ve yâbis (kuru)dur (B: v.11a/M: v.5a-5b).

Üçüncü makâl **zümürüd** madeni-ni beyan eder: Zümrüt taşıyan kişi yaramaz ve perîşân düş⁶ (karışık rüya) görmez. Sar' (sara) olan kişinin boynuna takarlarsa fayda eder. Zümrütün tabiatı bârid ve yâbis yani soğuk ve kurudur. Arestâles'in Hâssa-ı Ahcâr adlı kitabından nakledilmiştir ki zümrüt yılanı karşı tutulursa yılanın gözü kör olur (B: v.12b/M: v.6a).

Dördüncü makâl **elmâs** madeni-ni beyan eder: Elmas taşıyan insan yıldırım şerrinden korunur. Sidüğü dutula-nın (idrâr yapamayan) boynuna elmas taksalar kolaylıkla bevl eder yani işer. Tabiatı bârid ve yâbis yani soğuk ve kurudur (B: v.15b/M: v.7a-7b).

Beşinci makâl **la'l** madeni-ni beyan eder: Lâlin tabiatı hâr ve yâbis yani sıcak ve kurudur. Bilginlerden şöyle naklolundu ki bir kimse lâl taşırsa ihtilâm (düş azma) olmaz, perîşân düş (karışık rüya) görmez. Eğer çocukların boynuna bağlarsa çocuk ağlamaz ve beliñlemez (korku ile birden sıçramak, irkilmek). Lâli yumuşak dövüp nebât şekeri (nöbet şekeri) ve gül suyu ile yerlerse, benzi gayet kızıl edip sarılığını giderir (B: v.16a/M: v.7b).

Altıncı makâl **pîrûze** madeni-ni beyan eder: Firuzeyi taşıyan kişi, Allah'ın yardımıyla, düşmanlarına üstün gelir ve onları yener. Firuzeye bakmak uğurlu ve mübarek görülür. Eski devirlerde Acem padişahları ilkbahar olduğu zaman firuze, yakut, zümrüt ve lâl taşını altın kadehlerle koyup bu kadehlerle içki içmeyi de uğurlu sayarlardı (B: v.18a/M: v.8b).

Yedinci makâl **revâ-yih-i tayy[i]lbe** yani **gökçek kohuları** beyan eder. Padişah hazinelerine lâ-yık misk, zebâd, anber, sandal, ûd ve kâfûr ile bazı acâyib ve garâyib (acayip ve garip) taşların her birini bir fasılda anlatır:

Misk Çin'de Hatay ülkesinde yaşayan ahudan elde edilir. Avcılar hayvanı yakalayıp iyice döverler. Kanı göbeğine dolar. Sonra ahuyu boğazlayıp göbeğini alırlar. Bir yıl gölgede beklettikten sonra misk imal ederler. **Hoten miski**, kâfur katılmazsa baş ağrıtır ve elinde tutan kişinin burnundan kan getirir. Birçok ma'cûna girer; göz otlarına (göz ilaçları) katılır ve göz nûrunu artırır. Mürde (ölü) cânlara çok faydası vardır. Hâr (kızgın) mizaçlı kişilere çok şefkat verir. Issı (sıcak) mizaçlı kişilerin başını ağrıtır. Verdiği zararlar **kâfûr**la giderilir (B: v.18b-20b/M: v.9a). **Zebâd** kediden büyük, köpekten küçük bir hayvandan hasıl olan bir cins misktir. Dimâga kuvvet verir. Kulak ağrısını giderir (B: v.20b/M: v.9b). **Ûd**, dimâga, börege (böbrek) ve za'îf mi'delere (zayıf mide) kuvvet verir. Ağız kokusunu giderir, güzelleştirir. Müferrihâta (ferahlık veren ilaçlar), ma'cûnlara ve çöreklerle katılır (B: v.21a/M: v.9b). **Yeşm** taşının halisi, taşıyan kişiyi yıldırımından, cin ve şeytan hilesinden korur, halk gözüne şirin gösterir. Yeşim, mi'dede rahatsızlık varsa giderir (B: v.23a/M: v.10b). **Hacer-i nevferî** gece denizin yüzüne çıkan, gündüz denizin dibine inen bir taştır. Bu taşı atın boynuna takarlarsa at kişnemez (M: v.11a). **Pâ-zehr**, yılan ve akrep gibi zehirli canlılar bir kimseyi soktuğunda bir dank (dirhemin altı-

da biri değerinde ağırlık ölçüsü) dövülüp içirilirse, Allah'ın kudretiyle, şifa bulur (M: v.11a). **Hacerü'l-halk** denen taşı bilginler tecrübe etmişlerdir ki bu taşı bir kişi gövdesine sürerse ne kadar kılı varsa hepsi dökülür. Taşı sürmeye bir yıl devam ederlerse başka kıl bitmez (M: v.11b). **Mühre-i mâr** çok yaşamış yılanların ensesinde oluşan bir taştır. Zehirli canlıların soktuğu kişiye bir buğday tanesi kadarını sürüp ve süt ile içirirlerse, Allah'ın izniyle, ağrısını ve zehrini çeker çıkarır. Bu taş da **pâ-zehr-i hayvânî** kısmından olup çok faydalıdır (M: v.12a). **Yerekân** ak nakışlı, noktaları kızıl ve sarı bir taştır. Bir kimse bu taşı üzerinde taşırsa veya bir zerre kadar içerse zehirli, zararlı yaratıklardan ve sarılık hastalığından korunur (M: v.12a). **Mercâm** sidiği tutulana (idrâr yapamayan) içirirlerse fayda eder. Talagı olana (dalak hastası) şekerle bir dirhem içirirlerse derhal giderir. Denenmiştir ve faydalıdır (M: v.12b).

RİSÂLE-İ CEVÂHİR-NÂME

Evvelki bâb **elmâs** nedir onu beyan eder: Elmasın tabiatı soğuk ve kurudur, dördüncü mertebededir. Eğer bir kimse'nin mesânesinde kum varsa bu kişi üzerinde elmas taşırsa elmas bu illeti defeder. Elmas taşıyanlar sultanlar ve hüküm sahiplerinin gözüne aziz ve mükerrem görünürler. Söyledikleri söz ister salaktan, ister fesattan olsun makbul olur. Hiçbir yaratıktan korkmasınlar. Elmas müzmin illetleri, özellikle baras⁷, cüzâm (cüzzam), sar' (sara) ve mâlihulyâyı (kara sevda, melânkoli) defeder. Üzerinde elmas taşıyana düşman kötülük edemez. Bu kişi yaldaramdan (yıldırım) ve yavuz gözden (kem göz, nazar) korunur (v. 174a-174b).

İkinci bâb **yâkût** nedir onu beyan eder: Yâkût-ı zerd (sarı yakut), yüce Tanrının emriyle, tâ'ûn (veba) şerrini tümüyle yok eder (v. 174b).

Üçüncü bâb **la'l** nedir onu beyan eder: Lâlin tabiatı ıssı (sıcak) ve kuru-

dur. Bilginler, üzerinde lâl taşıyanın müzmin marazlardan korunacağını ve lâlin, böğregi (böbrek) kuvvetlendireceğini, cimâ (çiftleşme) zamanında imsâk-i menî (meniye tutmak) edeceğini söylerler. Lâl taşıyan kişi, insanların gözünde saygın olur. Kalplerin sevgilisi olur. Karaşak düş (karişik rüya) görmez, ihtilâm (düş azma) olmaz. Eğer yaramaz huylu çocuğun koluna bağlarsa bir daha kötü huyluluk etmez. Çocuk, uykusunda korkmaz. Dövüp müferrihâtın (ferahlık veren ilaçlar) içine karıştırıp yerlerse yiyen kişinin yüzüne renk verir ve kendisine çok ferah verir. Mi'deden buhârî defeder (v.175a-175b).

Dördüncü bâb **zümürüd** nedir onu beyan eder: Zümrütün tabiatı soğuk ve kurudur. Bilginler zümrütün mutedil olduğunda birleşmişlerdir ve üzerinde zümrüt taşıyan göz ağrısından (oftalmi) korunur, gözlerinin nûru artar, asla şebkûrlük (gece körlüğü) görmez ve ömrü uzun olur demişlerdir. Eğer bir kimseye zehr-i helâhil (panzehiri olmayan zehir) vermişlerse, yarım dâng (dirhem altıda biri olan bir ağırlık ölçüsü birimi) zümürüd-i zeyyânîyi (delice otu renkli zümrüt) salâyede (üzerinde ıtır dövülen taş) ezip deve sütünden olan ekşi yoğurdun ayrıyla zehir tesir etmeden içirirlerse zehrin zararını defeder, arakla (ter) mesâmdan (gözenekler) dışarı çıkarır, külliye mazarratını (böbrekteki zararını) yok eder. Hoş renkli ve parlak zümrütü efî-i bellûtînin (kestane renkli engerek yılanı) gözüne tutarlarsa yılanın gözleri patlayıp kör olur. Yılan ve akreb gibi zehirli canlılar kimi soksa iki kırat zümrütü salâyede (ıtır taşında) gül suyuyla ezip soktuğu yere vursalar hemen zehrini çekip alır. Mübalağa edip zümrütü kendinde taşıyan ona çok bakarsa gözlerine parlaklık verip gözlerinin nûrunu artırır da derler. O kişiden sar' (sara) ve mâlihulyâ (kara sevda, melânkoli) illetini defeder (v.175b).

Beşinci bâb **incü** nedir onu beyan eder: İncinin tabiatı soğuktur, yaştır.

Göz ağrısı (oftalmi) derdine, Allah'ın izniyle, dermandır. Salâyede (tır taşı) eze rek göze çekerlerse kuruluşunu giderir, şeb-kûrlükten (gece körlüğü) korur, gözün yangunını ve batmasını geçirir. Ak bahakı veya kara bahakı olan kimseye sirke ile salâye edilip (dövülüp) ezilmiş inciyi merhem eylerlerse o kişinin baha-kımı yok eder^s (v.176b).

Altıncı bâb **pîrûze** nedir onu beyan eder: Özellikleri bakımından taşların en iyisi firuzedir. Bilgeler bu taşı mübarek kabul ederler. Bir padişahın öfkelendiği kimse, üzerinde firuze taşıyorsa padişahın ona olan öfkesi merhamet ve inayete dönüşür. Sabah uykudan uyanıp firuze ye bakan kişinin başına o gün kötü şeyler gelmez, gayet neşeli ve mutlu olur. Firuzeye çok bakmak ömür artukluguna (uzunluk) sebeptir. Firuze göz nûrunu artırır. Üzerinde firuze taşıyan kimse karcaşak düş (karışık rüya) görmez; düşmanına yenilmez, hiçbir yaratıktan korkmasına gerek yoktur. Sultanların, yöneticilerin ve bütün yaratılmışların gözlerine saygın görünür. Firuzeyi sürme içine koyup o sürmeyi göze çekseler gözle ilgili ne kadar maraz varsa hepsini defeder (v.176b-177a).

Yedinci bâb **pâ-zehr-i hayvânî** nedir onu beyan eder: Pâ-zehr dağ keçisinin böbreği yağı içinde olan bir maddedir. Bir kimse haftada bir altı kırat pâ-zehr-i hayvânî yese yüz yirmi yıl yaşar, bu ömür süresince hastalık görmez ve müzmin illetlerden kurtulur. Bütün mesmûmâtı (zehirlenmeler) giderir. Üzerinde pâ-zehr taşıyan kişi yiğit olur ve yavuz gözden (kem göz, nazar) ona zarar gelmez, asla kimseden korkmaz. Düşmanı onu yenemez ve ona zarar veremez. Pâ-zehri bir taş üzerinde gül suyuyla ezip parmak ucuyla yalayıp yutmak suretiyle kullanmak gerekir. Bu esnada dişe dokundurmamak gerekir, çünkü dişe çok zarar verir. Pâ-zehr keçisinin yaşadığı dağdaki mağarada **mûmyâ** denen bir maden damlar. Bir kimse korkarsa ya da

yüksek bir yerden düşerse bunların sonucunda bedeninde çok acı oluşur. Bu kişiye yarım dirhem mûmyâ ezip içirirlerse o, hemen sıhhat ve afiyet bulur. Mûmyâ, sınımış kemükleri (kırılmış kemikleri) derhal düzeltir (v.177a).

Sekizinci bâb **anber-i eşheb** nedir onu beyan eder: Anber-i eşheb bir çeşit mumdur. Kokusu, kokuların en iyisidir. Dimâğı daima yaş dutar (canlı, taze tutmak), mâlihulyâ (kara sevda, melânkoli) ve sevdâ define, Allah'ın emriyle, tamam faydadır. Üzerinde taşıyan kimse göz ağrısı (oftalmi) görmez ve insanların gözüne aziz görünür. İnsanı, gevde gicimesinden (gövde kaşınması), çibandan, sağır-lıktan, kuruluktan ve kuruluktan olan baş ağrısından korur (v.177b-178a).

Dokuzuncu bâb **lâciverd** nedir onu beyan eder: Lâcivert taşıyan kişi sevdâ illetinden korunur. Halk gözüne daima şirin ve aziz görünür. Lâcivert yemek ciğerde ve böbrekte (böbrek) olan derdi defeder. Kanı temizler. Müferrihât (ferahlık veren ilaçlar) içine koyarlarsa dalak kanını rakik eyler (berraklaştırır, inceltir). Mukavvîdir (güçlendiricidir). Kişinin ferahını artırır. Sürme gibi göze çekerlerse gözle ilgili marazı defeder. Göz nûrunu artırır. Göz ağrısından (oftalmi) ve gice ile görmemekten (gece körlüğü) korur (v.178b-179a).

Onuncu bâb **mercân** nedir onu beyan eder: Mercanı, masrû'un (saralı) boynuna muska gibi asarlarsa sarı (sara) geçer. Nıkrîsi (damla hastalığı, gut) olan taşırfa fayda görür. Müferrihât (ferahlık veren ilaçlar) içine koyarlarsa yürek kanını temizler, ruha kuvvet verir. **Mûsûlî mercân** (Musul mercanı) dişlere sürülürse dişi sağlamlaştırır, dişte et bitirir, dişin saruluğunu ve yeşillliğini (sarılığını ve yeşilliğini) giderir. Salâye olunmuş (tır taşında dövülmüş) mercanı sürmeye karıştırıp göze çekerlerse gözün sinirlerini güçlendirir, parlaklığını artırır ve göze parlaklık verir. Üzerinde taşıyan kişi düşmanın hilesinden korunur (v.179a).

On birinci bâb **akik** nedir onu beyan eder: Akik taşıyan hasımlarını yener ve bütün belalardan korunur. Salâye edip (ıtır taşında dövüp) ma'cûn içine konulursa cimâe (çiftleşme) esnasında meniye imsâk eder (meniye tutar). Cimâ'i (çiftleşme) artırır. Bögrege (böbrek) kuvvet verir. **Akik-i Mûsîlî** (Musul akiki), eti gitmiş dişe saçılırsa dişte taze et bitirir. Diş dibini ve kökünü sağlamlaştırır. Agaz kohusını (ağız kokusu) ve diş saruluğunu giderir. Bir kimse akikten yüzük kaşı üzerine "Yardım Allah'tandır" yazarsa, yüzük yaparsa çok menfaatler görür, dost ve düşman gözlerine aziz ve mükerrem olur (v.179a-179b).

On ikinci bâb **yeşm** nedir onu beyan eder: Yeşim kutlu bir taştır. Yıldırım ve tâ'ûn (veba) şerrinin yok edilmesine olan yararı da açıktır. Hafakân rencini (yürek çarpıntısı hastalığı) tümüyle giderir. Yeşim taşıyan kişi bevâsîr (basurlar) rahatsızlığından kurtulur, bahak ve baras⁹ rahatsızlığından korunur. Bu kişilerin yüzünün rengi daima kızıl, canlı olur (v.179b).

SONUÇ

a. Her iki metinde yer alan bilgilerin benzerlik gösterdiği görülmektedir. Farklılıkların, tercüme esas tutulan metinlerden veya çevirmenlerin çevirdikleri kısımları seçme konusundaki tercihlerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Gerek elimizdeki metinlerde, gerekse bu türün başka ve daha hacimli örneklerinde de görüldüğü gibi verilen bilgileri tek bir ulusa mal etmek mümkün değildir. Cevherler konusunda yazılmış kitaplardaki bilgilerin tercüme yoluyla farklı kültürlere aktarıldığı, değerli taşlar, madenler ve benzeri maddeler hakkında eski Yunan'dan başlayarak birçok Arap ve Fars bilgininin kitaplar yazdığı, bu kitapları yazarken hem aynı konuda yazılmış diğer kitaplardan, hem de kendi deneyimlerinden yararlandıkları, Türk bilginlerinin de aynı yolu izledikleri söylenebilir. Fakat cevâhir-nâme türünün örneklerinde yer alan bilgilerin ne

kadarının hangi ulusa ait olduğunun ve çeviren kişilerin bu tercümelere kendi kültürlerine ait unsurları katıp katmadıklarının belirlenmesi ancak karşılaştırmalı çalışmalar yapmakla ortaya konabilir.

b. Yazarların; cevherler ve benzeri diğer maddelerin psikolojik veya fizyolojik etkileri üzerine verdikleri bilgiler konusunda oluşacak şüpheleri ortadan kaldırmayı amaçladıkları ve bu doğrultuda elimizdeki cevâhir-nâmelerde de kimi zaman bilginin adını vererek ya da "hükema der ki" ifadesine başvurarak tanık gösterme yolunu seçtikleri, kimi zaman da söz konusu cevherin yarar veya zararının denendiğini söyledikleri dikkati çekmektedir.

c. Cevâhir-nâmelerdeki bilgilerin günümüzde geçerliliğinin olup olmadığını belirlemek konunun uzmanı olmayı gerektirir. Çalıştığımız alan göz önüne alınırsa, bu bilgileri "hurafedir" ya da "halk inanışdır" şeklinde bir değerlendirmeye tâbi tutmamız söz konusu olmayacaktır. Sadece, Osmanlı toplumunda Arapça ve Farsça cevâhir-nâmelerden yararlanılırken, görebildiğimiz kadarıyla 15. yüzyıldan itibaren, bunların Türkçeye çevrilmelerini yabancı dil bilmeyenlerin de yararlanmasına yönelik bir çaba olarak kabul etmek, aynı zamanda verilen bilgilere başvurulduğunun ya da inandırıcılığının bir işareti saymak ve Türk bilim tarihi içerisindeki yerlerini değerlendirme konusunda çalışmalar yapmak gerekir diye düşünmekteyiz.

NOTLAR

¹ Varak numaraları, Mustafâ bin Seydî, *Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî*, Beyazıt Kütüphanesi 614 (Millî Ktb. MFA 5019)'a göre verilecektir. Mustafâ bin Seydî, *Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî*, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet K 489 nüshasına ait varak numaraları ise, sadece bu nüshadan alınan farklı bilgiler söz konusuysa belirtilecektir. Beyazıt nüshası için B, Muallim Cevdet nüshası için M kısaltması kullanılacaktır.

² *Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî*'nin Beyazıt Kütüphanesi 614 ile Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet K 489 nüshalarının yedinci makâlindeki fasıl sa-

yısı ve bazı fasılların konuları birbirinden farklıdır. Eserin; (Çelebioğlu 1999: 151)'de söz edilen Konya Konyunoğlu Müze Kütüphanesi 13368 numarada kayıtlı nüshasını göremediğimiz için farklılık olup olmadığı hakkında bilgi veremiyoruz.

³ Akarsu, *Cevâhir-nâme*'nin, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü 822, Bibliothèque Nationale T. 572 ve Halıcılar Müzesi Kütüphanesinde (kayıp) olmak üzere üç nüshasından söz etmektedir (1993: 29). Uyar Akalın, kayıp Halıcılar Müzesi nüshasının Hat Sanatları Müzesine devredildiğini, *Risâleler Mecmuası* ismiyle envanter no: 840/kayıp no: 85'e kaydedildiğini, Hat Sanatları Müzesi nüshasında eserin adının *Cevher-nâme*, Bibliothèque Nationale nüshasında ise Cevâhiriyye olduğunu belirtmektedir (2001: 443)'te. Biz, Millî Kütüphane 06 MK Yz A 8046/2'de kayıtlı *Cevâhir-nâme*'nin de Za'îfi'nin eserinin bir nüshası olduğunu saptadık. Fakat çalışmamızda müellif nüshası olması sebebiyle (Za'îfi: Revan Köşkü 822, v. 173b-179b)'yi kullandık. Alıntılar eserinin sadece bu nüshasından yaptığımız için de herhangi bir kısaltma kullanmadan doğrudan varak numaraları vermenin yeterli olduğunu düşündük.

⁴ Akarsu, bu eserin *Ahmed bin 'Abdül-'aziz Gevherî*'ye ait Farsça *Cevâhir-nâme*'nin tercümesi olduğunu (1993: 29); Anhegger ise, *Ahmed bin 'Abdül-'aziz Gevherî*'ye ait olabileceğini söylemektedir (1950: 134). Ayrıca Millî Kütüphane Yz. A. 4377'de kayıtlı ve asıl *Cevâhir-nâme*'den müntahap olduğu bildirilen bir Farsça *Cevâhir-nâme*'nin hem tertibi, hem de içerdiği bilgiler bakımından Za'îfi'nin tercüme ettiği eserin nüshalarından birisi olması ihtimali kuvvetlidir. Fakat bu Farsça yazmada da ne eserin aslına, ne de seçmeyi hazırlayanla ilişkin bir bilgi mevcuttur. Ayrıca Za'îfi'nin tercüme ettiği eserin mütercim belli olmayan biri yazma, diğeri matbu iki tercümesi daha bulunmaktadır. Yazma nüsha, Doç Dr. Abdülkadir Güner'in özel kitaplığındadır. Matbu nüshanın künyesi şöyledir: *Cevâhir-nâme*, Kayulzâde Tabhânesi, 1274. Her iki tercümede de eserin aslının veya yazarının adına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁵ Terimleşmiş olduğu düşüncesiyle doğrudan aktardığımız kelimeler, metinlerdeki yazımları göz önüne alınarak okunmuştur. Bu durum aynı kelimenin "karaşak / karcaşak; börek / bögrek" vb. farklı biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

⁶ "Perişân düş, karaşak düş, karcaşak düş" ifadeleri öncelikle "karişik ve kötü rüya"yı çağrıştırmaktadır. Fakat bunların, "ihtilâm olmak" kavramıyla art arda kullanıldıkları cümlelerin de olduğu göz önüne alınırsa, "cinsel rüya" anlamını da içerebilecekleri düşünülebilir. Metinlerde açıklama yapılmadığı için kesin bir yargıda bulunmak mümkün görünmemektedir.

⁷ İncelediğimiz iki *Cevâhir-nâme*'de de "baras, ak bahak, kara bahak, bahak" hastalıklarının tanımına yönelik bir bilgi mevcut değildir. Osmanlıca sözlüklerde de bu kelimelere, hiçbir ayırma tabii tutulmadan, "abraşık hastalığı" karşılığı verilmektedir. Akdeniz Sarı; İbnî Sinâ'nın Kânûn'unun yedinci fenni "Ziynet"te, ciltte renk değişimiyle seyreden "bahak"

(vitiligo) ve "baras" (achromic leprosy) gibi hastalıklar, aralarındaki farklar ve tedavilerinin de anlatıldığına, bunlardan "bahak"ın "sadece tende olduğu"na, "baras"ınsa "tenden ete indiği"ne ve "kubâ" illetinin bir cinsine "baras-ı esved" (Black leprosy, lepra nigricans) dendiğine işaret etmektedir (1990: 389-390).

⁸ "Ak bahak, kara bahak, bahak" terimleri için bkz. 7 numaralı dip not.

⁹ "Bahak, baras" terimleri için bkz. 7 numaralı dip not.

KAYNAKÇA

Adivar, A. Adnan. (1991), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Akarsu, Kâmil. (1993), *Rumelili Za'îfi Hayatı Sanatı Eserleri ve Divanından Seçmeler*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Akdeniz Sarı, Nil. (1990), "İbn-i Sinâ'nın Kânûn'undan 'Ziynet' Bahsinin Tamtilması", *Uluslararası İbn Türk Hârezmi, Fârâbi, Beyrûni ve İbn Sinâ Sempozyumu Bildirileri (9-12 Eylül 1985)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Anhegger, R. (1950), "16. Asır Şairlerinden Za'îfi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1-2.

Argunşah, Mustafa. (1990), "15. yy.da Yazılmış Tuhfe-i Murâdî İsimli Cevhernâme'de Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler", *Marmara Üniversitesi Türkölük Araştırmaları Dergisi* 6.

——— (1999), *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî, İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çelebioğlu, Amil. (1999), *Türk Edebiyatı'nda Mesnevi*, (Yayına Hazırlayanlar: N. Öztoprak-Sebahat Deniz), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Gökyay, Orhan Şaik. (1991), "Kitâb-ı Cevherü'l-Cevâhir", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları.

Mustafa bin Seydi. *Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî*, Beyazıt Kütüphanesi 614 (Millî Ktb. MFA 5019); Muallim Cevdet K 489.

Tanyu, Hikmet. (1968), *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Uyar Akalın, Berrin. (2001), *Za'îfi, Gülşen-i Simurg, İnceleme-Metin*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Ünver, A. Süheyl. (1952), "Yağmur Taşı Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 7.

Yahyâ bin Muhammed el-Gaffârî. *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Sa'âdet 64.

Za'îfi, Pîr Muhammed bin Evranos bin Nüred-din bin Fâris. *Külliyât, Risâle-i Cevâhir-nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü 822.